

Frits van Oostrom

Reynaerts rede tot de hoofden van het hof

Multatuli's *Max Havelaar* is het hoogst gewaardeerde literaire werk in onze taal. Bij een enquête in 2002 onder kenners en liefhebbers behaalde het de eerste plaats als literaire favoriet, en twintig jaar later, toen die enquête nog eens werd herhaald, was *Max Havelaar* weer nummer 1.

Maar ook nummer 2 in die enquêtes bleef rotsvast in het zadel, terwijl vanaf plaats 3 alle posities wisselden. Daarbij zakte in de jongste enquête vooral de oude literatuur richting het achterveld. Vondel daalde tien plaatsen, en Hooft en Bredero elk meer dan vijftig. Des te opvallender dus dat op plaats 2 als onwrikbare hoeksteen in de canon *Van den vos Reynaerde* stond en bleef, als zo ongeveer de oudste tekst in de top honderd. En sterker nog: bij de eerste canonenquête had het maar één stem gescheeld of de *Reynaert* had de eerste plaats behaald. (In Vlaanderen geeft men hem altijd de toppositie.)

Kortom: in de canon van de Nederlandse literatuur gaan *Max Havelaar* en *Reynaert* samen overtuigend aan kop; daarachter krioelt het peloton. Op eerste gezicht vormen de koplopers een ongewoon duo, gegeven de grote verschillen: zes eeuwen uiteen; dierenverhaal versus mensenverhaal; *Max Havelaar* in proza en de middeleeuwse roman in verzen; en auteurs die respectievelijk veel meer schreven (Multatuli) en alleen maar deze ene *Reynaert*.

Toch hebben de twee bij nader toezien juist verrassend veel gemeen. In de eerste plaats zijn ze allebei buitengewoon geestig. In *Max Havelaar* valt volop te lachen (vooral om de figuur van Droogstoppel) terwijl de *Reynaert* nagenoeg doorlopend komisch is. Beide romans combineren hun humor - en dat is bijzonder - met een stevige maatschappijkritische les, ons recht in ons gezicht geslingerd. De Javaan wordt uitgebuit, getuigt *Max Havelaar*; en de macht is hypocriet, zo toont ons *Van den vos Reynaerde*. Het lijkt erop dat wij beide romans danken aan een schrijver die een rekening had te vereffenen. Van Multatuli weten we dat zeker; van Willem die de *Reynaert* schreef weten wij niets buiten zijn voornaam, maar is het werk niet zonder reden wel eens "een epos van verdrongen haat" genoemd. Ook deze Willem kan heel wel een miskende ambtenaar geweest zijn, net als Eduard Douwes Dekker.

Maar vooral hebben de twee romans gemeen dat de retorica erin een glansrol heeft. De beide hoofdfiguren, tevens titelhelden, Max Havelaar en Reynaert, hebben allebei de gave van het woord. Hun meesterstuk op dat gebied vertonen zij ieder in een grote toespraak die in de tekst een sleutelfunctie heeft. Max Havelaar natuurlijk in diens rede tot de hoofden van Lebak; Reynaert in zijn toespraak tot de koning en diens hof.

Wel is de context heel verschillend. Bij Max Havelaar betreft het zijn entree in Bantam Kidoel, waarmee hij zozegzegd zijn geloofsbrieven aanbiedt als de nieuwe assistent-resident. Bij Reynaert is het juist zijn laatste woord, en laatste kans om als zojuist ter dood veroordeelde nog vrij te komen. Maar in hun retorische vernuft en vuurwerk zijn de twee alleszins vergelijkbaar, en als meesterspreker is de vos zeker niet minder dan Max Havelaar, zoals we zullen zien.

Volgens de regels van den spreekkunst begint Max Havelaar met zijn gehoor welwillend te stemmen:

“Ik weet dat er onder ulieden zyn, die uitsteken in kennis en in braafheid van hart. Ik hoop myn kennis door de uwe te vermeerderen, want zy is niet zoo groot als ik wenschte. En ik heb wel de braafheid lief, maar dikwyls bespeur ik dat er in myn gemoed fouten zyn, die de braafheid overschaduwten en daaraan den groei benemen... gy allen weet hoe de groote boom den kleinen verdringt en doodt. Daarom zal ik letten op degenen onder u, die uitstekend zyn in deugd, om te trachten beter te worden dan ik ben.

Ik groet u allen zeer.”

Ook Reynaert kent zijn retorica, en kiest ervoor om te beginnen met een uitgebreide hulde aan de koning: “*God die alle dinc gheboet, Hi gheve u, coninc heere, langhe bliscap ende eere!* Nooit had een koning zo’n trouwe dienaar als ik ben – maar sommigen aan het hof willen mij beroven van uw *hulde*, als u aan hen geloof zou schenken. *Maer neen, ghij niet*, dat doet u niet natuurlijk, *God moete u lonen!*” Maar terwijl Havelaar spreekt tot stereotiepe zwijgende oosterlingen die wel het hunne denken maar dat niet zullen zeggen, wordt Reynaert dadelijk onderbroken door de koning, en scherp ook: *O wy Reynaert, onreyne quaet! Wat condi al scone ghelaet; maer dat en can u niet ghehelpen een caf. Ic werde bi smeekene [=vleierij] niet uw vrient!*” De koning blijkt haarscherp door te hebben wie hij voor zich heeft, en dat de vos niet te vertrouwen is.

Maar Reynaert raakt niet van de wijs, en brengt zijn zwaarste geschut in stelling. Hij zegt bij zichzelf: “Ik hoop de koning te misleiden met een list die *ic voer de dagheraet in groter zorghen vant te nacht*. Wat nu gaat volgen, heeft hij dus allemaal bedacht tijdens de nacht hiervoor – Reynaerts *inventio*, en ga er maar van uit dat hij daarvoor meer tijd kreeg dan de anderhalf uur voor deelnemers aan dit toernooi.

De vos neemt alle tijd, en spreekt vanuit het zelfvertrouwen van de goede redenaar. Hij gaat om te beginnen terug naar zijn vroege jeugd, om te vertellen hoe hij toen al op het slechte pad belandde. Dat kwam vooral door de verkeerde vrienden, edelachtbare koning, met name Isengrijn de wolf, die mij verleidde tot een bondgenootschap van gezamenlijke strooptochten – waarbij ik overigens veel minder kreeg van de mij toegemeten buit. Nooit de helft zoals was afgesproken, maar meestal een afgekloven botje of de graten van een grote vis, die door de hongerige wolvenfamilie al pijlsnel waren afgekloven.

In aansluiting hierop, quasi terloops, speelt Reynaert dan zijn grote troefkaart uit, en de verborgen verleider waar het allemaal om zal gaan draaien. Dat hij gedupeerd werd bij de verdeling van de buit, was weliswaar een ploertenstreek van Isengrijn, “maar toch geen drama, want ik had gelukkig die schat”. Als meesteroplichter kent de vos zijn slachtoffer, en materialisme is nu eenmaal de achilleshiel van de monarchie. “Een schat uitpuilend van goud en sieraden, wel zeven karrevrachten edelmetaal, je zou er heel Londen mee kunnen kopen”. De koning hapt en raakt gegrepen door wat Reynaert ogenschijnlijk slechts terloops ter sprake bracht. “Reynaert, hoe kwam je aan die schat?” “Wilt u dat echt weten koning? Dan zal ik het u zeggen: die schat had ik gestolen – zoniet, dan zou u zijn vermoord!”

Nu raakt, voorspelbaar, ook de koningin zwaar van de kook, bij het bericht over een aanslag op haar gemaal. Ze smeekt Reynaert hierover nader te vertellen – waarmee de vos, schijnbaar op andermans verzoek maar uiteraard geheel volgens zijn meesterplan, kan doorschakelen naar de tweede bocht in zijn retorische hinderlaag. Dat is een groot verhaal over een geplande staatsgreep tegen koning Nobel, en hoe Reynaert en zijn vrouw daar weet van kregen en toen besloten om de schat die moest gaan dienen als de krijgskas van de samenzweerders, in veiligheid te brengen. In geuren en kleuren verhaalt hij in dit verband over het afgelegde Kriekeputte waar zij de schat naar toesleepten en verborgen.

Het koningspaar raakt steeds meer in de ban van Reynaert en de schat, is dankbaar dat de vos ze heeft gered en kwijlt bij de gedachte aan het onmetelijke fortuin dat ergens in hun rijk begraven ligt. Maar daarmee heeft Reynaert zichzelf natuurlijk nog niet vrijgekregen, want de logische vervolgvraag van de koning luidt: “Breng mij naar onherbergzaam Kriekeputte”. Als antwoord op dat te verwachten verzoek heeft Reynaert in de nacht hiervoor het derde onderdeel bedacht van zijn rede tot de koning.

Wat nu volgt, is een complex gespinde leugen over dat de vos, vanwege hulp aan weer die lamzak Isengrijn, onder de ban leeft van de kerk – en koningen mogen zich nu eenmaal niet vertonen met geëxcommuniceerden. Beter gaat dus de koning zelf naar Kriekeputte, en Reynaert is niet te beroerd om de vorst gedetailleerde reisinstructies te verschaffen. Zelf wil hij op pelgrimage gaan, zo geeft hij voor, om in het aanzicht van de galg zijn ziel zoveel mogelijk te ontsmetten voor het hiernamaals en de te verwachten straffen daar.

Tegen zoveel vroomheid en verleiding is de koning niet bestand. Hij is inmiddels compleet om, en zegt tot Reynaert “*Mi dunct ghi sijt bevaen in goede saken*”- “het komt mij voor dat u uw leven hebt gebeterd.” Het tegendeel is uiteraard waar, maar de koning stelt de vos nu aan het hof voor als zijn nieuw verworven beste vriend, en geeft hem gratie. Wat de vorst zich zo heilig had voorgenomen, om niet voor Reynaerts mooie taal te vallen, is door 1 toespraak van de vos in zijn tegendeel verkeerd.

En zo is dan de onlangs nog ter dood veroordeelde vrij om te vertrekken – en dat was waar Reynaerts toespraak om begonnen was. De effectiviteit ervan heeft hij geschraagd met allerlei ondersteunende effecten uit het leerboek van de spreekkunst. Zoals de houding die de spreker aanneemt. Van Max Havelaar vermeldt Multatuli hoe die zich in zijn rede tot de hoofden van Lebak “oprichtte in zijn gestalte, en hoe zijn blik vuurschoot”. In *Van den vos Reynaerde* begint de hoofdfiguur zijn laatste woord als een volleerde theatrale pleiter: *Reynaert stont als een droeve man ende sach al omme haren thare*. Hij zorgt dat hij de aandacht van eenieder heeft alvorens te gaan spreken. De *actio* is tot in de puntjes verzorgd.

Ook kent de vos de kracht van een illustratief verhaal binnen de toespraak. Zoals de *Max Havelaar* mede beroemd is geworden vanwege het verhaal terzijde van Saïdjah

en Adinda, weet ook Reynaert in zijn rede een exempel op te dissen: een fabel nota bene van hoe de kikkers, ontevreden over hun gebrekkige organisatie, Onze Lieve Heer ooit om een koning vroegen. Zij kregen toen de ooievaar als koning toegewezen – met als gevolg een massaslachting. Met andere woorden, alsdus Reynaert, hoe blij de dieren mogen zijn met de grootmoedige leeuw Nobel als vorst. Het kikkerverhaal bewijst intussen helemaal niks, argumentatief is het je reinste drogreden – maar het bespeelt wel effectief Nobels emotie. En zonder pathos vaart geen toespraak wel.

Dit heeft de vos dus allemaal bedacht in de doorwaakte nacht hiervoor – hij weet hoezeer een effectieve toespraak staat of valt met goede voorbereiding. En met een scherp besef van het publiek, en wat men daar teweeg wil brengen. Bij de hoofden van Lebak is dat besef dat er met Havelaar een nieuwe wind gaat waaien in het binnenlands bestuur. Voor Reynaert is het 's konings gratie die hij nodig heeft om als ter dood veroordeelde toch nog het vege lijf te redden. Alles in zijn toespraak staat in functie van het winnen van de koning voor zijn zaak, zoals Max Havelaar de hoofden van Lebak bespeelt.

==

Maar er is ook een heel groot verschil tussen de twee toespraken en hun beider redenaar. Max Havelaar is een deugdheld, die vol nobele bedoelingen door Multatuli wordt geportretteerd - ongetwijfeld omdat Dekker zichzelf in Havelaar wilde rechtvaardigen als ambtenaar. Ook Willem die de Reynaert maakte heeft zichzelf pverduidelijk geprojecteerd in de titelheld. Maar hij heeft het aangedurfd deze tot een veel gelaagder personage te maken, met naast zijn intelligentie en humor wraakzucht en bloeddorst, een “held” die continu zijn mededieren bedriegt en pijn laat doen, en daar intens plezier in schept.

Bij zijn bedrog is Reynaerts voornaamste wapen de misleiding via woorden. Zo misleidt hij eerder Bruun de beer met mooie praatjes, en daarna Tybeert de kater met strijkages voordat de koning aan de beurt is. En zelfs zijn eigen echtgenote liegt hij voor, als dat zo uitkomt.

Vanden vos Reynaerde demonstreert daarmee doorlopend de ongekende kracht van het juiste woord op het juiste moment tegen de juiste persoon. Hoe woorden wervend kunnen zijn, maar ook gevaarlijk, indien gebruikt voor de verkeerde doeleinden.

Een laat-middeleeuws vervolgverhaal op *Van den vos Reynaerde* maakt deze gevaren van de woordkunst expliciet in een terzijde over advocaten. Dat zijn sprekers die, zoals de tekst dat noemt, “hun tong verhuren”:

Die die werelt wil hantieren [naar zijn hand wil zetten]
Ende een leugen wil vysieren [uitspelen]
Ende op hair scoonste dan setten voort
Ende so bewympelen dair mense hoort
Mit doeken die hi dair om wint [verpakt]
Datmense voor die waerheit mynt,
Die en is sijn meyster niet ontlopen. [die heeft voorwaar een vak geleerd]
Can hise so subtilic knopen
Dat hi niet en stamelt in sijn tael
Ende dan ghehoort is wael,
Dese mach wel wonder maken.
Hy wint waer hi vecht,
Nochtan en trect hi sweert noch knijf.

Beste deelnemers, met jullie spreek talent hebben jullie een kostbare competentie in huis. Ik ben vandaag onder de indruk gekomen van jullie inzet en vaardigheden in dit opzicht, en kan niet beter doen dan jullie aanraden die verder te ontwikkelen. Oefening baart spreekkunst, zeker als coaches jullie helpen en het met speels plezier gaat. En spreekvaardigheid kan je ver brengen, zeker in Nederland, waar goede sprekers dun gezaaid zijn. (Laatst las ik over onderzoek dat uitwees dat dit hetgene is waar mensen het allermeeeste tegenop zien: spreken in het openbaar. Nummer 2 op het sidderlijstje was de dood. Hetgene betekent dat op begrafenis sommigen nog liever in de kist zouden liggen dan dat ze er het woord zouden moeten voeren.)

Kortom: de maatschappij heeft *glittering prizes* veil voor wie goed spreekt. Bij mijn afscheidscollege op 12 mei voerde een indrukwekkende line-up van sprekers het woord; maar minister Robbert Dijkgraaf en ik waren het erover eens dat wij allebei werden overklast door mijn voormalige student Alexander Hulsbergen, nog geen dertig jaar en in opleiding voor neurochirurg, die in de Domkerk voor 700 man publiek de meeste indruk maakte. Ruim tien jaar geleden won deze Alexander dit Max Havelaartoernooi.

Maar, als ik vandaag als redenaar van dienst tenslotte wat mag preken: gebruik jullie talent voor goede doeleinden. Want niet wezenlijk anders dan de ict-ers van vandaag, de whizzkids onder jullie klasgenoten, zouden ook jullie in verleiding kunnen komen om je kwaliteiten verkeerd in te zetten. Het woord is in beginsel niet minder gevaarlijk dan a.i. De geschiedenis van de retorica is naast rolmodellen zoals Churchill en Obama ook vol volksmenners, populistten, charlatans, luchtverkopers en advocaten van dubieuze zaken. Hou je daar verre van, zo wil ik jullie meegeven, en gebruik je tong ten goede. En hoeveel ik literair ook hou van *Van den vos Reynaerde*, als mens bind ik je op het hart je liever niet teveel te spiegelen aan Reynaert de vos maar eerder aan Max Havelaar. Ik groet jullie allen zeer.